

हिंगोली जिल्ह्याचा बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक एक अभ्यास

* प्रा. डॉ. बिरादार एम. एन. व **चव्हाण उदयरज चंदन

* प्लॉट नं. १७ गट क्र. २३४, जेतवन नगर, तरोडा रोड, नांदेड

प्रस्तावना :

हिंगोली जिल्हा हा परभणी जिल्ह्याचा भाग होता. १ मे १९९९ रोजी हिंगोली हा जिल्हा अस्तित्वात आला. प्राचीन काळात विंगुली, विंग मुल्ह, लींगोली असा उल्लेख हिंगोलीचा आहे. हिंगोली जिल्हा हा कृषी प्रधान म्हणून ओळखला जातो, तेथे हळदी आणि केळी हे दोन महत्वाची पिके घेतले जातात. जिल्ह्याचे लोकसंख्या जास्त करून ग्रामीण भागात आहेत, लोकसंख्या शास्त्रानुसार जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असेल तर ते मागास असल्याचे समजले जाते. एखादे गाव कोणत्या निकषावर मागास ठरवता येईल, या संदर्भात बंगळुरूच्या अझीझ प्रेमजी विद्यापीठाच्या अहवालानुसार

हिंगोली जिल्हाचे वंचित क्रमांक ७ असून, ८५% टक्के वंचित असल्याचे निदर्शनास आले आहे. हिंगोली जिल्ह्यातील औंडा नागनाथ हा तालुका ९८% टक्के वंचित म्हणजेच मागास असल्याचे दिसून येतो. जिल्ह्याचे मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार एच. डी. आय. मूल्य ०.६४८ इतके आहे, म्हणजेच ते अल्प मानवी विकास गटामध्ये येतो, याचा अर्थ येथील मागासलेपण स्पष्टपणे दिसून येतो. २०२१ च्या नीती आयोग अहवालानुसार जिल्ह्यातील बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण २८.०५ % टक्के इतके आढळून आले. म्हणजे येथे वेगवेगळ्या अहवाल यांचा थोडक्यात अभ्यास केला असता जिल्ह्याचे मागासलेपण दिसून येतो.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अभ्यासाची व्याप्ती :

सदरील संशोधन विषयाची व्याप्ती केवळ हिंगोली जिल्हाचा बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक, अध्ययन करण्यात येणार आहे. या व्यतिरिक्त अध्ययन करण्यात येणार नाही.

उद्दीष्टे :

- १) बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक संकल्पना अभ्यासणे.
- २) हिंगोली जिल्ह्याचा बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण अभ्यासणे.

३) हिंगोली जिल्ह्यातील शहरी आणि ग्रामीण दारिद्र्य अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

संशोधकाने माहिती संकलन करण्यासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. त्यात विविध अहवाल, जर्नल्स, न्यूज पेपर, वेबसाईट तसेच ऑनलाईन आणि ऑफलाईन माध्यमातून माहिती संकलित करून वर्णनात्मक आणि

संख्यात्मक संशोधन पद्धती च्या आधारे अभ्यासण्यात येणार आहे.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक संकल्पना :

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाद्वारे प्रकाशित केल्या जाणाऱ्या मानवी दारिद्र्य निर्देशांक या संकल्पनेला पर्याय म्हणून सन २०१० पासून ऑक्सफर्ड पॉवर्टी अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट इनिशिएटिव्ह आणि संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम या संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने जागतिक बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक विकसित करण्यात आला. गरीब लोकांना शिक्षण, आरोग्य आणि राहणीमान या क्षेत्रांमध्ये भेडसावणाऱ्या बहुविध वंचिताना प्रतीबिंबित करणारे जागतिक बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक हे एक माप आहे. या निर्देशांकाद्वारे जागतिक दारिद्र्याचे मापन करण्यासाठी पारंपारिक मापदंड जसे की, उष्मांक, उपभोग खर्च किंवा उत्पन्न या ऐवजी व्यापक स्वरूपाच्या आयामांचा आधार घेतला जातो. सन २०१० पासून साधारणतः दरवर्षी उपरोक्त संथाद्वारे हे निर्देशांक परीगणित करून आपपल्या वेबसाईटवर प्रकाशित केले जातात. मानवी विकास निर्देशांकाप्रमाणेच बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकात दारिद्र्याचे मापन करण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण, आणि राहणीमान हे तीन आयाम विचारात घेतले जातात परंतु, यात निर्देशक घटकाची एकूण संख्या १० असते. प्रत्येक आयामास समान भार $1/3$ देण्यात येतात. तसेच प्रत्येक आयामास भार त्यांच्या निर्देशक घटकामध्ये समान प्रमाणात विभागले जातात. शिक्षण या आयामातर्गत शालेय वर्ष आणि शालेय उपस्थिती दोन निर्देशक घटक, आरोग्य आयामातर्गत पोषण आणि बाल मृत्यूदर दोन निर्देशक घटक, राहणीमान या आयामातर्गत स्वयंपाकाचे इंधन, स्वच्छता,

पिण्याचे पाणी, वीज, ग्रहनिर्माण आणि मालमत्ता या सहा घटकांचा अंतर्भाव केला जातो. या निर्देशांकाद्वारे जगातील शंभर पेक्षा जास्त विकसनशील देशांचे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक परीगणित केले जातात. वर दर्शविलेल्या तीन आयामापैकी किमान $1/3$ निर्देशक घटकामध्ये एखादी व्यक्ती वंचित राहिल्यास त्याला बहुआयामी गरीब मानले जाते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, दारिद्र्याचा विभाजक (कट ऑफ) $1/3$ किंवा 33.33 टक्के आहे. यालाच वंचित अंक असे देखील म्हणतात. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक परीगणित करीत असताना कुटुंब हा एकक गृहीत धरला जातो. तथापि, याद्वारे दारिद्र्याचे देखील मापन करता येते. प्रत्यक्ष बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाचे परिगणन करण्यासाठी अर्थतज्ज्ञ अल्किरे – फॉस्टर यांची गणना पद्धती उपयोगात आणली जाते. त्यानुसार $MPI = H * A$ येथे MPI = बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक, H = बहुआयामी दारिद्र्य शिरोगणती प्रमाण आणि A = दारिद्र्याची सरासरी तीव्रता. बहुआयामी दारिद्र्य परीगणित मूल्य हे ० (शून्य) ते १ (एक) यादरम्यान येत असतात, $1/3$ किंवा 33.33 टक्के हा विभाजक गरीब आणि गरीब नसणारे लोक यात फरक करण्यासाठी वापरली जाते; परंतु जर एखाद्या कुटुंबाच्या बाबतीत वंचितता अंकाचे मूल्य $1/5$ किंवा त्यापेक्षा जास्त मात्र $1/3$ पेक्षा कमी येत असेल तर त्या कुटुंबास आणि त्यातील व्यक्तीस बहुआयामी नाजूक किंवा संवेदनशील समजले जाते. तसेच ज्यांचे वंचितता अंक $1/2$ किंवा त्यापेक्षा अधिक असतील तर त्यांना गंभीर बहुआयामी दारिद्र्यात गणले जाते.

व्याख्या :

वंचित आहेत, यालाच ढोबळमानाने बहुआयामी दारिद्र्य असे म्हणतात.

सर्वसाधारणपणे व्याख्या :- बहुआयामी दारिद्र्य म्हणजे

शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान या आयामातर्गत किती लोक

हिंगोली जिल्ह्याचा बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण :

हिंगोली जिल्ह्याचा बहुआयामी दारिद्र्य हे खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १.१

हिंगोली जिल्ह्यातील बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण

वर्ष	बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण
२०१५-१६	२८.०५
२०१९-२०	१२.२६

स्रोत :- नीती आयोग अहवाल २०२३

वरील तक्ता क्र. १.१ मधील आकडेवारीनुसार जिल्ह्यातील २०१५-१६ या वर्षी २८.०५% टक्के इतके दारिद्र्याचे प्रमाण होते, आणि २०१९-२० या वर्षी मध्ये १२.२६% टक्के इतके झाले आहे. यावरून असे दिसून येतो की, जिल्ह्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होताना दिसत आहे.

हिंगोली जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण

:-

२०२१ च्या नीती आयोग अहवाला नुसार, ग्रामीण भागातील बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण ३१.५० % टक्के इतके आहे, तर शहरी भागातील बहुआयामी दारिद्र्याचे प्रमाण ४.१२ % टक्के इतके आहे. या वर सांगितलेल्या आकडेवारीनुसार, ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळून आले आहे.

निष्कर्ष :

उपरोक्त विषयाला अनुसरून जिल्ह्यातील मागासलेपण असण्याची वेगवेगळी कारणे असू शकतात, ते म्हणजे शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान, पायाभूत सुविधांचा अभाव, इत्यादी

घटकांचा अभाव असणे म्हणजे मागास असल्याचे समजले जाते आणि एक कारण म्हणजे जास्त लोकसंख्या शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात अधिक असेल तर त्यामुळे देखील तेथील मागास असल्याचे दिसून येतो., तक्ता क्र. १.१ वरून असे दिसून येतो की, जिल्ह्यातील बहुआयामी दारिद्र्य प्रमाण कमी होताना आढळून आले आहे. आणि हिंगोली जिल्ह्यातील ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात दारिद्र्याचे कमी आहे. यावरून असे दिसून येतो की, हिंगोली जिल्ह्यातील मागासलेपण दूर होतय परंतु, आजूनही ग्रामीण भागातील मागासलेपण दूर होण्यात अडथळा दिसून येतो आहे. हिंगोली जिल्ह्याचे खरोखर मागासलेपण दूर करायचे असेल तर शासनाने वेगवेगळ्या योजना राबवविणे आणि मुलभूत

पातळीवरील समस्या जाणून घेतले तर नक्कीच तेथील मागासलेपण आणि दारिद्र्य कमी करण्यात यश येईल, अन्यथा हिंगोली जिल्ह्यातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी आजुन काही दशके लागू शकतात.

संदर्भसूची :

- १) सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२०२२), हिंगोली जिल्हा पान क्र. १
- २) दै. लोकसत्ता (मार्च, २०२३) पान क्र. ७
- ३) मानव विकास अहवाल २०१२
<https://mahasdb.maharashtra.gov.in>

- ४) विशाल बेलुरे, संतोष मुळे (मे, २०२३), आर्थिक विकास आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप दूरस्थ शिक्षण संचालानय यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक पान क्र. २६
- ५) नीती आयोग अहवाल (२०२३)
<https://www.niti.gov.in>
- ६) नीती आयोग अहवाल (२०२१)
<https://www.niti.gov.in>
- ७) www.drdo.gov.in

Cite This Article:

प्रा. डॉ. बिरादार एम. एन. व चव्हाण उ. चं. (2025). भारतातील दारिद्र्य आणि आरोग्य: एक अभ्यास. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number I, pp. 218–221).
Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16419924>